

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)«1918–1941»

ОЛЕКСАНДР СЕВРЮК – СОЦІАЛІСТ-РЕВОЛЮЦІОНЕР І ДИПЛОМАТ-АМАТОР, ПОЛІТИЧНИЙ АВАНТЮРИСТ Й АГЕНТ ЧУЖОЗЕМНИХ СПЕЦСЛУЖБ**OLEKSANDR SEVRYUK IS A SOCIALIST REVOLUTIONARY AND AMATEUR DIPLOMAT, POLITICAL ADVENTURER AND AGENT OF FOREIGN INTELLIGENCE****Гай–Нижник П. П.,**

доктор історичних наук, академік Української академії наук, академік Академії політичних наук, завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (Київ, Україна), e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Hai–Nyzhnyk P. P.,

Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Academician of the Academy of Political Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Kyiv, Ukraine), e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Висвітлюється та аналізується життєвий і дипломатичний шлях державно-політичного діяча України першої половини ХХ століття Олександра Севрюка.

Ключові слова: Севрюк, УНР, українська дипломатія.

The life and diplomatic way of the state-political figure of Ukraine of the first half of the twentieth century Oleksandr Sevryuk is highlighted and analyzed.

Keywords: Sevryuk, UNR, Ukrainian diplomacy.

Олександр Олександрович Севрюк народився у 1893 р. у Києві (за іншими даними – у Бердичеві). Сам він у своїх анкетах писав, що походив з міщан. Після закінчення гімназії Олександр поїхав на навчання до тогочасної столиці Російської імперії й від 1912 р. стає студентом юридичного

факультету Санкт–Петербурзького (від 1914 р. – Петроградського) технологічного інституту. Молодик оволодів французькою і німецькою мовами. Там О. Севрюк вступає до Студентської громади і бере активну участь в Інформаційному бюро студентських організацій Петрограда. Саме тоді він знайомиться з родиною Шрагів (відомим адвокатом, доктором Іллею Шрагом і його сином, студентом–економістом Миколою). Парубки здружилися як ровесники за віком, як земляки–українці й як спільники по захопленню популярними тоді соціалістично–революційними теоріями та ідеологією.

Революційні події Лютневої революції в Петрограді 1917 р. здригнули усю імперію, призвели до падіння царату й активізації українського національного руху, в тому числі й серед студенства російської столиці. Українці Петрограда розпочали бурхливу діяльність – влаштували численні мітинги, просвітницькі акції, багатотисячні маніфестації, почали більш щільно організовуватися тощо. Коли ж у російській столиці дізнаються про створення у Києві Центральної Ради, українська громада Петрограда делегувала до неї кількох своїх представників, серед яких був й О. Севрюк.

У Києві, завдяки родині Шрагів, О. Севрюк знайомиться з шанованими діячами українського руху й, насамперед, із відомим вченим і головою Української Центральної Ради проф. М. Грушевським. Тоді ж Олександр Севрюк заізнався з 17–річною Катериною – донькою М. Грушевського. Вона не була красунею чи оригінальною особистістю, проте мала неабияку привабливість для амбіційного й перспективного молодого політика – була донькою впливового «батька» тогочасного українського політикуму. Тож досить скоро О. Севрюк стає нареченим К. Грушевської й швидко просувається по партійній драбині серед українських соціалістів–революціонерів й починає свою стрімку політичну кар'єру парламентаря й дипломата в оточенні «батька–Грушевського».

Вже з початку квітня 1917 р. О. Севрюк стає членом Української Центральної Ради від студентських організацій [7]. Показовим щодо його особистої натури й характеру стосунків з головою Центральної Ради є епізод з її засідання 22 квітня 1917 р. Під час цього засідання він, як делегат від студентських організацій, при своєму виступі від імені III Студентської конференції, звертається особисто до М. Грушевського і вітає його: «З великим задоволенням, з великим впастям

маємо ми нагоду висловлювати своє щастя, коли зможемо нарешті слухати Вас, не лише як публіциста і політичного діяча, але як і професора в своїм університеті» [61, арк. 19зв–20]. Після цього М. Грушевський підійшов до О. Севрюка і вони почали цілуватися. А вже невдовзі останній посідає одне з чільних місць (входить до ЦК) в Українській партії соціалістів–революціонерів (УПСР) й представляє її партійну фракцію у Малій Раді.

25 липня український передпарламент обирає О. Севрюка членом Комісії з організації у Києві З'їзду народів [63, арк. 5–6зв]. 9 серпня він (від імені комісії) доповідає у Центральній Раді з приводу пропозиції відрядження делегації на т.зв. «московську нараду». У ній О. Севрюк, зокрема, зазначив, що комісія не прийшла до якоїсь певної думки з цього приводу й доручала пленуму вияснити своє ставлення до неї. Сам він був проти участі українців у цій нараді [8]. Під час урядової кризи у серпні 1917 р. саме О. Севрюк від імені українських есерів запропонував 13 серпня формулу переведення процедури відставки виконавчого органу Центральної Ради (Генерального секретаріату на чолі з соціал-демократом В. Винниченком) і заявив, що фракція УПСР «вирішила ніякої участі в формуванні Генерального секретаріату не брати» [37]. Водночас, вже за кілька днів (17 серпня) він виступив проти формування нового складу уряду Д. Дорошенком [9]. Коли ж у Малій Раді обговорювалося питання створення комісії зі скликання Українських Установчих зборів, О. Севрюк вважав, що вона мусить обговорити також і ті принципи, за для чого власне вони й скликаються [9]. 30 серпня він стане її членом [10], а з жовтня – вже очолює Комісію з розробки законопроекту про скликання Українських Установчих зборів. 30 серпня він також був включений до складу української репрезентації на З'їзді народів Росії [10], а у вересні 1917–го прийняв участь у роботі цього з'їзду у Києві вже як його делегат.

9 вересня на засіданні Малої Ради О. Севрюк склав від фракції українських соціалістів–революціонерів заяву проти коаліції революційних партій («Демократична нарада») з кадетами задля стабілізації становища російського Тимчасового уряду, позаяк вважав, що така «коаліція веде Росію до гибелі, і лише революційний соціалістичний кабінет зможе вивести Росію з пропасті. Построєна таким чином власть мусить включити свою програму всі домагання і лозунги демократії, як припинення війни, закінчення миру, проголошення недійсними договорів, заклучених старим урядом, конфіскація земель поміщицьких, церковних і монастирських і передача їх в руки трудового народу, промисловий контроль над продукцією, передача власті в руки представничих органів, а на Україні в руки Української Центральної Ради, скасування буржуазного поділу України на дві часті, скликання Установчих зборів всіх країн, а українських – перед Російськими Установчими Зборами» [10].

10 (23) жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради надзвичайно бурхливо обговорювалася справа скликання Української Установчої Ради (палкі суперечки виникли між меншовиками, «Бундом» та російськими есерами, з одного боку, й українцями – з іншого). Із доповіддю про Українську Установчу Раду виступив О. Севрюк, якого збори слухали «з великою напруженою увагою». Доповідач зазначив, що справу скликання Української Установчої Ради порушила УПСР ще на початку революції. З тієї пори ця справа обговорювалася на кожному партійному з'їзді та на кожних зборах. Зрештою партія прийшла до думки про конечну потребу скликання суверенної Української Установчої Ради. З цим планом, за словами доповідача, були згодні й інші українські партії.

О. Севрюк нагадав присутнім, що після обговорення цієї думки на останній сесії Центральної Ради з числа її членів було обрано особливу комісію, котрій доручалося розробити план скликання Установчої Ради (Зборів) України (до складу комісії увійшли також представники фракцій національних меншостей, проте більшість цих представників на збори комісії раз у раз не приходили і через те п'ять поспіль засідань комісії не могли відбутися). Утім, наголошував О. Севрюк, зволікати далі було вже неможливо й частина членів комісії вирішила подати питання на розгляд Малої Ради. Саме вона й могла вирішити справу принципово, а також доручити особливій комісії, разом із Генеральним секретаріатом, виробити докладний законопроект про скликання Української Установчої Ради. Тож О. Севрюк запропонував надати комісії термін у два тижні, дозволивши їй також право запросити до своєї роботи досвідчених в виборчій справі осіб. При цьому О. Севрюк наголошував, що «думка про скликання Установчої Ради України дуже поширена поміж людністю, котра прихильно ставиться до цієї думки» й зауважував, що до партії есерів «не раз надходили з різних кінців України запитання, як стоїть ця справа та коли будуть вибори», а також вказував, що «деякі повіти навіть намітили уже своїх кандидатів до Української Установчої Ради і просять партію завести їх в списки кандидатів» [38].

25 жовтня О. Севрюк був обраний до складу Крайового комітету охорони революції на Україні, який на усій території країни мав розпоряджатися усіма силами революційної демократії і якому мали підпорядковуватися «в порядку охорони революції всі органи влади означеної території» [48].

30 жовтня VII сесія Центральної Ради ухвалила доповідь О. Севрюка про підсумки роботи очолюваної ним комісії й прийняла розроблений нею проект Закону «Про скликання Української Установчої Ради». З приводу цієї доповіді одностайно було прийнято резолюцію, що: «Заслухавши доклад Комісії про головні засади закону про вибори до Української Установчої Ради, Центральна Рада ухвалює ці засади і доручає Малій Раді остаточно ствердити весь закон і перевести вибори до Української Установчої Ради» [32]. 10 та 11 листопада про завершення роботи Комісії О. Севрюк доповідав

Малій Раді [34] й, зокрема, зачитав законопроект про вибори до Українських Установчих Зборів, який був прийнятий нею окремо по пунктах¹. При цьому варто зауважити, що О. Севрюк визначав, наприклад, Таганрозьку округу Донської області та Хотинський повіт Бессарабщини як українські землі, які не були включені в українські виборчі округи з політичних причин. «Але адміністративні одиниці, як земські зібрання, можуть висловитись за участь в Установчих зборах; – завіряв він, – тоді їх буде причислено до українських виборців» [33].

26 листопада О. Севрюк увійшов до складу Комісії законодавчих внесень Малої Ради [49], а вже за два дні вона майже одностайно прийняла його пропозицію скликати на 10 грудня у Києві нараду з усіх обраних депутатів від України до Всеросійських Установчих Зборів [39].

Після ж того, як РНК РСФРР у грудні 1917 р. висунув свій ультиматум Українській Центральній Раді, О. Севрюк на з'їзді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 6 грудня оголосив текст резолюції (прийнятої пізніше з'їздом), у якій, зокрема, виголошувалося:

«а) вважаючи ультиматум Ради Народних Комісарів замахом проти Української Народньої Республіки; б) виходячи з того, що заявлені в ньому домагання брутально порушують право українського народу на самовизначення та на вільне будування форм свого державного життя, Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною та Україною, загрожують дорешти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія.

В той час, коли демократія всього світу з передовими відділами міжнародного цілізму на чолі бореться за досягнення загального миру, який єдиний тільки дасть можливість селянським та пролетарським масам успішно боротись за інтереси трудящого люду, – погроза новою братогубною війною, що оголошено Радою народних комісарів Україні – руйнує братерство трудящих верств всіх народів, розбуджує прояви національної ворожнечі та затемнює класову свідомість мас, сприяючи тим самим зростові контрреволюції.

¹ 24 (11) та 29 (16) листопада 1917 р., тобто невдовзі після проголошення III Універсалу, Мала Рада таки затвердила Закон «Про Вибори до Установчих Зборів Української Народньої Республіки», в основу якого було покладено статут виборів до всеросійського «Учредительного Собрания». Незабаром окремою постановою було призначено й дату виборів. Вищим законодавчим органом УНР ставали Всеукраїнські Установчі Збори, до яких повинні були відбутися вибори у січні 1918 р. Для проведення цих виборів Центральною Радою був ухвалений Виборчий закон, згідно з яким депутати до Установчих Зборів обиралися в дев'ятьох губерніях Великої України, а також в українських повітах Курщини та Вороніжщини. Знов-таки з політичних міркувань встановлення добросусідських взаємин з донськими козаками, українські райони Донщини в новому законі вказані не були, хоч на Таганрожщині й ширився тим часом потужний рух за об'єднання цих земель з Україною. Політичні мотиви відокремлення донських українських земель від виборчої системи України змушений був визнати навіть сам голова Всеукраїнської комісії в справах виборів О. Севрюк.

Визнаючи, що відповідь Генерального Секретаріату 4 грудня є належною відповіддю замахові народних комісарів на права українських селян, робітників та вояків, Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів вважає потрібним вжити всіх заходів, щоб не допустити пролиття братерської крові і звертається з гарячим закликком до народів Росії всіма способами запобігти можливості нової ганебної війни» [35].

Власних сил на боротьбу з окупантами в УНР не було, як не було й можливості утримувати лінію фронту проти австро-угорських та німецьких військ на своїх західних кордонах. Україні потрібен був мир і союзники у боротьбі з більшовизмом. 4 грудня 1917 р. керівники УНР вирішили надіслати своїх представників на Румунський і Південно-Західний фронти з метою укласти там перемир'я [84, с. 22], а вже 7 грудня 1917 р. Ставка командування німецькими військами на Східному фронті отримала повідомлення, що Центральна Рада визначилася у конкретизації своєї мирної програми [28, с. 222]. 9 грудня 1917 р. на місце проведення переговорів про перемир'я для «консультативної участі» виїхало три представники УНР [28, с. 223]. Цю неофіційну делегацію Центральної Ради у складі М. Левитського, О. Севрюка і штабс-капітана Ю. Гасенка прийняв у своїй штаб-квартирі принц Леопольд, який лише тоді дізнався про проголошення УНР III Універсалом.

Після цього, 11 (24) грудня 1917 р., уряд УНР надіслав до представників Центральних держав ноту за підписами В. Винниченка та О. Шульгина з проханням вступити до мирових переговорів у Бересті «до того часу, поки буде утворено спільну державну федеративну владу [Росії]» [81, с. 71], що поставила українську делегацію в досить сумнівне юридичне становище. 15 грудня було вирішено, що «поки в'ясниться, де саме перебуватиме мирна конференція (в Бресті чи в Стокгольмі), послати до Бреста поручника Левицького, Любинського і Севрюка з інформаційною метою і доручити генеральному секретарю міжнародних справ дати цій делегації відповідних довірено-дипломатичних кур'єрів для безпосередньої передачі секретних справ» [64, арк. 12]. Невдовзі до Берестя (Бреста-Литовського) прибула мирова делегація УНР. Її очолював В. Голубович, а до складу увійшли: О. Севрюк, М. Любинський, М. Полоз, М. Левитський, С. Остапенко.

Микола Любинський, Всеволод Голубович, Микола Левицький, Люссенті, Михайло Полозов, Олександр Севрюк.

Тим часом діячі Центральної Ради вже не мали часу перейматися міжнародно-правовими нормами й 17 грудня 1917 р. ухвалили «утворити міжвідомственою комісію при Генеральному Секретаріаті для розроблення економічних і інших питань в зв'язку з мирними переговорами» [57, арк. 30]. Німці ж, яким на той час також було не до дипломатичних тонкощів, все ж таки прагли дотримуватися хоча б зовнішніх ознак міжнародного права, а тому й усіякими способами спонукали провідників Центральної Ради таки проголосити державну самостійність УНР. 21 грудня заступник голови МЗС Німеччини Г. фон Буше віддав розпорядження своєму представникові на переговорах у Бересті довести до відома українців, що його країна «завжди буде готова офіційно визнати незалежність України» і спонукатиме до такого ж кроку своїх союзників. Невдовзі, 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.), міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін, з уповноваження усіх представників Центральних держав, заявив: «Ми признаємо Українську делегацію, як делегацію самостійну і як повномочне представництво самостійної Української Республіки» [57, арк. 30]. 12 січня частина делегації (В. Голубович, О. Севрюк, М. Любинський), що прибула до Києва зі звітгом владі УНР про події на перемовинах, доповіла Малій Раді про перебіг переговорів у Бересті [40].

Після призначення В. Голубовича головою Ради народних міністрів УНР, через що той був змушений залишитися у Києві, дипломатичну місію Центральної Ради 15 січня 1918 р. очолив 24-річний О. Севрюк [69, арк. 15]. Зауважу, що делегатів обирали не уряд чи Мала Рада, а натомість Центральної комітети УПСР та УСДРП, тож О. Севрюк був обраний партійним керівництвом партії українських есерів. Лиш потім їх кандидатури затвердила Центральна Рада, яка (як і уряд) не надала делегації жодних інструкцій (була лише консультативна розмова з М. Грушевським) [52, с. 4].

22 (09) січня 1918 р. у Києві Мала Рада де-юре ухвалює IV Універсал (насправді де-факто його текст було затверджено лише в ніч з 24 на 25 січня), який нарешті проголошує державну самостійність УНР [58, арк. 2–6].

Між тим у Бересті українська делегація вела нелегкі переговори з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) щодо укладання мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР у боротьбі з більшовицькими загарбниками. Після відновлення перемовин з делегацією РСФФР, 1 лютого 1918 р. Л. Троцький заявив, що у складі російської делегації перебувають представники більшовицького «українського» уряду, що був утворений в Харкові, – С. Медведєв і В. Шахрай. При цьому він зауважив, що більша частина України контролюється саме цим урядом, а відтак мировий договір, укладений з представниками УНР, не можна буде розглядати як справжній мир. Тоді ж на засіданні вперше виступила делегація з

радянського Харкова. В оголошеній С. Медведєвим декларації, як і в заявах Л. Троцького, вимагалось визнання більшовицької делегації як одноосібних представників усього українського народу. У відповідь О. Чернін нагадав присутнім, що ще 12 січня на пленарному засіданні Австро-Угорщина й Німеччина визнали саме делегацію Центральної Ради, очолювану О. Севрюком, самостійною і правочинною представницею УНР.

За ним виступив О. Севрюк, який піддав сумніву доцільність подальших дискусій за доконаного факту офіційного визнання української делегації усіма учасниками конференції й заявив: «Ми є тої ж думки, що й пан Троцький, що в державнім життю України відбулися зміни, але зміни цілком іншої натури, як це гадає пан Троцький. Істота цих змін стоїть у зв'язку з Четвертим Універсалом УЦР з 22 січня, в яким стоїть: «Відтепер Українська Республіка творить самостійну, від нікого незалежну, вільну і суверенну державу українського народу». На таких високих зборах, якими є мирова конференція, здавалося б, не можна допустити засобів, уживаних паном Троцьким, а саме, оспорювати державні права Української Центральної Ради» [1, с. 76–78]. О. Севрюк також наголошував, що Україна впродовж тривалого часу марно сподівалася на утворення федеративного союзу вільних держав, однак цього не сталося. Отже, відповідно до IV Універсалу Центральної Ради, УНР стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Голова делегації УНР завершив заяву вимогою до усіх учасників конференції: «Признати формально Українську Народну Республіку суверенною і ні від кого незалежною державою, а тим самим остаточно тут ствердити її інтернаціональне становище і права її мирової делегації» [23, с. 308–312].

Насправді ж делегації Центральних держав залишали поза увагою заяви Л. Троцького про становище Центральної Ради і, натомість, намагалися використати ситуацію для укладання мирного договору на вигідних для себе умовах. Як згадував М. Залізняк, після пленарного засідання українську делегацію було запрошено до О. Черніна, Р. Кюльмана та М. Гофмана й повідомлено, що заяви Л. Троцького про становище в Україні близькі до правди. За таких обставин, мовляв він, було би доцільно пришвидшити укладення договору, не відкладаючи ознайомлення з представленим проектом, і вже наступного дня його підписати. Після ознайомлення з текстом виявилось, що цей проект містив усього три пункти, у яких констатувалося, що «стан війни між Центральними державами і Українською Республікою скінчився, що мають бути встановлені дипломатичні й консульські зносини між обома сторонами, що Українська Народна Республіка зобов'язується поставити мільйон тонн збіжжя та інших харчових продуктів для Центральних держав, а всі інші справи мають бути поладжені пізніше між заінтересованими урядами. Севрюк заявив, що дасть відповідь наступного дня, і з

своїми колегами залишив резиденцію графа. Українська делегація вирішила запропонувати свій варіант договору» [25, с. 117].

Отже, попри тиск як внутрішніх, так і зовнішніх військово-політичних обставин, українська делегація відкинула проект делегатів від Центральних держав, а натомість цілу ніч працювала над власним проектом. Перед пленарним засіданням О. Севрюк зустрівся з О. Черніним і повідомив, що про підписання запропонованого Центральними державами проекту договору не може бути й мови, тому на засіданні буде виголошено український проект. Наступного дня голова української дипломатичної місії у вступній промові зазначив, що, представляючи на розгляд поважної конференції свій проект мирного договору, він висловлює точку зору уряду України і всього українського народу, які прагнуть якнайшвидшого миру. Далі О. Севрюк оголосив український варіант мирного договору, який, власне, став основою для його подальшого підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р.

В українському варіанті було передбачено й розв'язання проблем приєднання до УНР Холмщини, утворення окремого коронного краю Галичини й Буковини, а також військових та економічних проблем. Отже, як заявляв один з його співавторів М. Залізник: «В такій многоважній справі, як вироблення тексту мирного договору, ініціатива й основний нарис його належали власне не «старим і досвідченим» дипломатам Центральних держав, а «молодим неосвіченим і недосвідченим» українським делегатам Центральної Ради» [51].

Після ознайомлення з українським варіантом мирного договору О. Чернін і Р. Кюльман виїхали 3 лютого до Відня й Берліна на консультації зі своїми урядами. Найбільші ж труднощі виявилися зі встановленням північно-західного кордону УНР. Під час перерви українські дипломати й далі вели переговори з членами делегацій Центральних держав, насамперед Німеччини (ген. М. Гофманом) та Австро-Угорщини (бароном Ф. Візнером), переважно з проблем кордонів України. Барон Ф фон Візнер (заступник глави делегації, радник МЗС Австро-Угорщини) не приховував симпатій до Польщі. Проте О. Севрюк щоразу відхиляв його територіальні пропозиції. Врешті-решт генерал М. Гофман втрутився у ці дебати й запропонував прямо на мапі етнографічні межі Холмщини. Зрештою, демарш українців справив на глав делегацій Центральних держав належне враження. Вони навіть не згадували про свій проект, названий українцями ультиматумом, і погодилися на поступки.

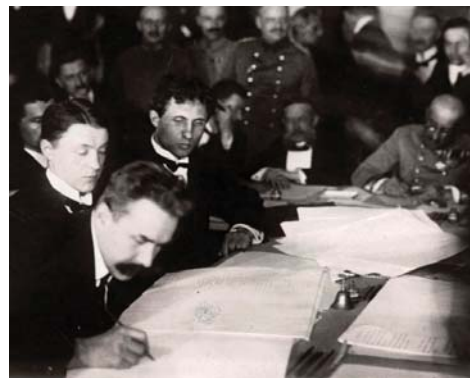
Водночас українські делегати спілкувалися з власним урядом, доповідали зміст проекту мирного договору і з'ясовували думку за кожним пунктом. Ось як, наприклад, О. Севрюк доповідав Києву 5 лютого 1918 р. про стан питання з кордонів:

«Б р е с т. Говорить Севрюк. Дозволю собі дати маленькі коментарі з приводу пунктів проекту мирного договору. За 2-м пунктом про кордони на

заході: кордон йде по Холмській губернії так, як ми це припускали, на півночі звертає на схід у пункті північніше Бреста, відрізаючи більшу частину Підляшшя, так як при вас пропонував Гофман, і далі на схід згідно нашої пропозиції і вказівки Михайла Сергійовича [Грушевського]. Німці пов'язують звільнення територій з одержанням від нас одного мільйона тонн хліба – до 31 червня. Вони готові надати всіляке сприяння в сенсі транспорту тощо. Граф Чернін рішуче відмовляється у відкритому договорі вставити пункт про Галичину. Пропонує нам таємний договір або якусь іншу форму таємного зобов'язання. Внести в парламент відповідний законопроект про утворення кронлянду [українського коронного краю в Східній Галичині й Північній Буковині у складі Австро-Угорщини – П. Г.-Н.]. Чи можемо ми укласти таємний договір?

К и і в. Щодо Галичини таємна угода можлива. Але не з кабінетом міністрів, бо парламент може не прийняти міністерських розмов, а як остаточно оформлений мирний договір. При цьому по можливості без одного мільйона тонн». Голова Ради народних міністрів В. Голубович від імені уряду УНР схвалював дії делегації й був задоволений запевненнями О. Севрюка, що, як тільки повернуться Р. Кюльман і О. Чернін, договір буде підписано.

Тим часом 5 лютого у Берліні та Відні відбулися слухання з приводу мирного договору з Україною. Якщо німці сприйняли проект без застережень, то австрійці вагалися щодо пунктів про Холмщину й Галичину й погодилися на поступки лише після отримання права на більшу частку українського збіжжя та продовольчих товарів.

Зрештою, 8 лютого делегаціями було підписано Таємний протокол [85, с. 26–28]. Згідно з ним Австро-Угорщина, як одна з держав Почвірного союзу, була зобов'язана втілити в життя домовленості щодо створення українського коронного краю у Східній Галичині та Північній Буковині, а також передати УНР частину Холмщини, яка на той час перебувала під окупацією її військ.

Тут варто згадати, що вже невдовзі до преси потрапили відомості про підписання Таємного протоколу, який передбачав створення коронного краю з українських територій Східної Галичини та Північної Буковини. Внаслідок

цього парламентська фракція галицьких поляків «Коло польське» вперше за час «конституційної ери» вийшла з проурядової коаліції, відмовилася від голосування за бюджет країни, домоглася відставки міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Оттокара Черніна фон Худенітца та австрійського міністра-президента барона Ернста Зайдлера фон Фойхтенегга, які поставили свої підписи під Таємним протоколом. Формальною причиною визнання нечинності Таємного протоколу було невиконання Україною повною мірою поставок збіжжя Центральним державам обсягом в 1 млн. т до 31 липня 1918 р., як це передбачалося протоколом засідання делегацій Берестейської мирної конференції від 7 лютого 1918 р. [86, с. 210]. Відтак 16 липня 1918 р. у Берліні заступник державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини Георг фон Буше-Гадденгаузен у присутності австро-угорського посла принца Готтфріда Гогенлоє-Шіллінгсфюрста спалив український оригінальний примірник документа.

Проте, разом з тим, виникає питання: як український примірник Таємного протоколу потрапив у Берлін? Відомо, що австро-угорські дипломати звинуватили членів делегації УНР у розголошенні його змісту, що грубо порушувало існуючі домовленості. У своїх спогадах О. Севрюк стверджував, що під час переговорів у Відні стосовно надання УНР військової допомоги, він розповів голові Української парламентарної репрезентації в австрійській Державній Раді Є. Петрушевичу про зміст таємного документа, внаслідок чого сенсаційну новину через кілька днів уже обговорював увесь політичний бомонд Відня, зокрема, депутати парламенту [54, с. 67]. У свою чергу, цей інцидент був небезпідставно інтерпретований секційним радником австро-угорського МЗС Ф. Візнером як формальна підстава для вилучення у делегації УНР оригінального примірника протоколу та передачі його на депозитне зберігання у зовнішньополітичне відомство Німеччини. Зрештою така умова вперше була закріплена у протоколі про надання УНР військової допомоги, підписаному 18 лютого 1918 р. у Відні Ф. Візнером та О. Севрюком [87, с. 285–287]. Саме на підставі цієї домовленості М. Любинський 24 лютого 1918 р. у Бересті й передав Таємний протокол Ф. Візнеру та німецькому послу в Австро-Угорщині Ф. Розенбергу, який відвіз документ до Берліна [36, с. 65]. У своїх спогадах О. Севрюк та М. Залізняк переклали провину передачі конфіденційних дипломатичних документів на М. Любинського, а отже – й відповідальність за втрату протоколу [25, с. 140; 54, с. 69]. Більше того, сам О. Севрюк у спогадах замовчує цей свій необачний вчинок, що завдав великої шкоди міжнародному престижу та справі соборності України.

9 лютого (27 січня) 1918 р. почалося останнє пленарне засідання української частини мирної конференції в Бересті, яке від імені Центральних держав відкрив промовою Р. Кюльман, а від

України слово-відповідь виголосив О. Севрюк. Церемонію підписання Берестейського мирного договору було завершено 9 лютого 1918 р. о 2 год. 30 хв. ночі. За уряд УНР його завізували члени Центральної Ради О. Севрюк, М. Любинський і М. Левитський [41; 42]. Голова української делегації О. Севрюк занотував з цього приводу: «Твердою і радісною рукою підписую я його в імені України... Берестейська конференція скінчена. Україна визнана Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною як самостійна держава, заключила перший міжнародний трактат» [76, арк. 23]. На тій же церемонії було підписано й окремий українсько-німецький додатковий договір, який на рівноправній основі встановлював загальноприйняті у світі правові принципи відносин громадян та юридичних осіб двох сторін. 12 лютого 1918 р. українська делегація підписала з делегаціями Туреччини, Болгарії та Австро-Угорщини додаткові договори до мирного пакту. Вони були подібними до українсько-німецького додаткового договору, укладеного 9 лютого.

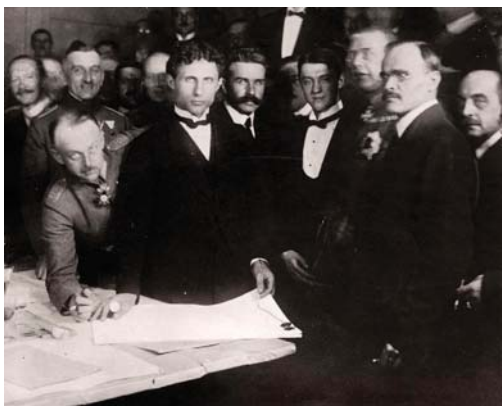
Таким чином українсько-німецькі дипломатичні відносини було встановлено та юридично оформлено 9 лютого 1918 р. у Бересті (Бресті-Литовському) Мировим договором між УНР і Центральними державами, в рамках якого було також укладено Додатковий (торговельно-економічний) договір та оформлено Звернення до німецького народу з проханням надати Україні військову допомогу. У правну основу економічних взаємин між Німеччиною та УНР у тому ж таки Бересті було домовлено також прийняти німецько-російський договір про суходільну та морську торгівлю від 1894–1904 рр., зберігав силу й генеральний російський митний тариф від 13–16 січня 1903 р. [15].

Проте з підписанням мирового договору мир на українські землі так і не прийшов. Становище Центральної Ради було досить небезпечним. М. Гофман згадував, що «після укладення миру і самі українські уповноважені не приховували безвихідного становища свого уряду і відкрито звернулися до Німеччини з проханням про підтримку» [20, с. 189]. Йдеться про підписання того ж дня (9 лютого) М. Любинським звернення¹ до німецького народу з проханням надати Україні військову допомогу [84, с. 54]. Утім навіть тоді ще не було розмови про німецьку армію та її допомогу у війні з більшовиками. О. Севрюк свідчив: «Про можливість «приятельського» приходу німців на Україну ніколи не йшлося, оскільки пригадую, до 9-го лютого в делегації не говорилося й ніколи (це я підкреслюю) не було про це мови з австро-німецькими делегатами до заключення миру» [53, с. 160]. Тільки тоді, коли 9 лютого (27 січня) «перед полуднем» кур'єр Центральної Ради повідомив українську делегацію про здачу Києва і захоплення столиці більшовиками, українські делегати почали

¹ Д. Дорошенко та Є. Чикаленко стверджували, що насправді ця ідея належала голові Центральної Ради М. Грушевському [23, с. 37–38, 263; 78, с. 40].

вести безпосередні розмови щодо допомоги у визволенні теренів УНР від окупантів.

Думки спочатку оберталися навколо двох ідей. Перша, ще під час тривання перемовин, була підкинута українцям самим ген. М. Гофманом, який, «бажаючи прискорити наші мирові переговори, часто нам згадував про 45–70 тис. полонених, які знаходяться в Германії і можуть по підписанню миру виступити організованою силою на оборону волі України. Пізніше ми, підписуючи мир, мали цю обіцянку на увазі» [65, арк. 14]. Це підтверджував й М. Любинський, що засвідчував, що «на другий день після підписання миру ми з власної ініціативи почали конкретну розмову з німцями в сій пекучий для нас справі» [30, с. 207]. Проте досить швидко стало зрозумілим, що після факту підписання Берестейського договору, Берлін вже не поспішав йти на термінову допомогу Києву: «Німці почали звертати нашу увагу на те, що багато полонених на польових і фабричних роботах і що забрати їх з тих робіт, не замінивши другими, майже неможливо, що виступити полонені можуть тільки під командою якого-небудь знаного генерала, що за зброю і знаряддя нам доведеться заплатити і так далі» [65, арк. 14]. Тож часу на переведення формальностей та організацію визволення й заміни військовополонених, збору, спорядження й їх дисциплінування та приведення до належної військової кондиції просто не було, як і необхідних на те коштів і кадрів тощо.

Іншою ідеєю було – вислати на допомогу УНР Січових стрільців, які під час Першої світової війни служили на італійському фронті в австро-угорській армії. Проте цю думку було відхилено німцями через можливі проблеми із транспортуванням. Крім того, Австро-Угорщина за надання військової допомоги за рахунок стрільців вимагала поступок у справі Холмщини, на які українці не могли погодитися.

Тож О. Севрюку довелося виїхати до Відня, щоб там безпосередньо вести мову про австрійську військовою допомогу. Там же, в австрійській столиці, він взяв участь у зустрічі українських політичних діячів Галичини і Буковини з представниками УНР на мирних переговорах у Бересті. У зустрічі, зокрема, взяли участь К. Левицький, О. Севрюк, М. Василько, Є. Петрушевич, О. Колесса,

В. Сінгалевиц, М. Лозинський, Є. Левицький, С. Смаль–Стоцький, Л. Бачинський, М. Спинул, С. Голубович, В. Бачинський, С. Дністрянський, М. Лагодинський, І. Семака та ін. [21, арк. 1].

Тим часом у Берліні розгорнулися дебати з приводу доцільності застосувати власні війська у визволенні України. У цей час, 15 лютого, ген. М. Гофман порадив М. Любинському звернутися до німецького народу від імені Центральної Ради у справі військової допомоги проти більшовиків, що накладало на українських делегатів тягар особистої відповідальності за таке рішення. До того ж на той момент вже не було можливості встановити контакт й проконсультуватися з урядом УНР. Часу ж на роздуму практично вже не було. Врешті–решт М. Любинський зміг влаштувати телефонну бесіду із О. Севрюком (який перебував тоді у Відні). Саме вони й дійшли висновку, що в українських делегатів напреду не залишалося жодного іншого вибору, окрім як погодитися на пропозицію М. Гофмана. Вище німецьке Армійське командування отримало таке звернення від делегації УНР того ж самого дня (15 лютого) і вже наступного дня проінформувало імператора Вільгельма II та МЗС Німеччини, що німецька воєнна допомога має бути надана Україні без жодного проволікання [89, с. 89–90].

18 лютого, як можна висунувати з відповідного протоколу, укладеного того ж дня при австро-угорському МЗС, саме О. Севрюк «звернувся до Австро-Угорщини і Німеччини з проханням надати Українській Народній Республіці в межах України збройну допомогу проти наступаючих більшовицьких сил». У разі надання такої військової допомоги, він (О. Севрюк) іменем УНР зобов'язався:

1) «зберегти в надійному місці декларацію про створення самостійної Східно-Галицької Коронної Землі, що знаходиться в руках української делегації в Брест-Литовську і підписану трьома українськими делегатами та цісарським і королівським міністром іноземних справ, від 2 лютого 1918 р.; повернути її міністру іноземних справ, як тільки буде переведене створення Коронної Землі зі Східної Галичини і Буковини; обидва примірники цієї декларації повинні бути знищені»;

2) опублікувати протокольне оголошення, складене представниками держав, наступного змісту:

«Аби уникнути непорозумінь при тлумаченні п.2 §2 мирового договору, укладеного 9 лютого 1918 р. у Бресті-Литовську між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з одного боку, та Українською Народною Республікою з іншого встановлюється, що передбачувана в другому абзаці договірної постанови змішана комісія при визначенні кордону не зв'язана тим, щоби встановити прикордонну лінію через містечка Белгорай – Щербічен, Красностав, Пугачове, Радін, Межиріччя, Сарнакі, але, на підстав п.2. §2 мирового договору, має право встановлювати кордон, також на схід від лінії Белгорай і д[альш] Сарнакі, виходячи з етнографічних умов і бажань населення.

Зазначена змішана комісія буде створена з представників сторін, що укладають договір і представників Польщі й кожна сторона надасть до Комісії однаково кількість делегатів»[1, с. 87–88].

При цьому Ф. фон Візнер заявив, що висловлене з боку українців прохання про надання збройної допомоги союзниками буде задоволене, після ж вигнання більшовиків австро–угорські війська будуть відкликані з території УНР, як тільки–но Центральна Рада висловить таке побажання. Протокол підписали Ф. фон Візнер (від Австро–Угорщини) та О. Севрюк (від УНР). Отже, насправді, рішення про запрошення німецько–австрійський військ в Україну було остаточно узгоджене й завізоване таки саме О. Севрюком.

Після Берестейського договору, укладеного представниками Центральної Ради, на терен України з метою вигнання більшовицьких агресорів, вступило 450–тисячне німецьке та австро–угорське військо. 18 лютого 1918 р. у київському напрямкові почали наступ під командуванням генерала А. Лінзінгена (з березня – фельдмаршала Г. Айхгорна) 23 німецькі дивізії (20 піхотних і 3 кавалерійських)¹. 24 лютого в одеському напрямкові почали просуватися 10 австро–угорських дивізій (8 піхотних і 2 кавалерійські) на чолі з командувачем фельдмаршалом Е. Бем–Ермолі (з червня – генералом А. Краусом). Невдовзі, спільно з підрозділами армії УНР, союзники звільнили від загарбників усю територію України. 2 березня 1918 р. уряд УНР прибув до Києва, а згодом у столиці законотворчу працю відновила й Центральна Рада. На теренах України також здобув право тимчасового перебування 450–тисячний контингент союзницьких німецько–австро–угорських військ, які через досить нетривалий час почали все більше перебирати на себе окупаційні функції.

Тим часом 4 березня 1918 р. у Бересті між представниками Четверного союзу і делегацією УНР, яку очолював О. Севрюк, було підписано також ще й окремий договір щодо *Холмищини. Того ж дня*, 4 березня, О. Севрюк виїхав на зустріч із

¹ У зв'язку з передбаченим вступом військ Центральних держав в Україну, Німеччина й Австро–Угорщина уклали у Берліні 21 лютого 1918 р. таємний договір про спільну політику щодо держав і самоправних територій, на які розпалася колишня Російська імперія. У договорі було зазначено, що Україна не може розглядатися як окупована військами Центральних держав, а існуватиме як незалежна держава.

М. Грушевським, якого віднайшов у вагоні потяга поміж Житомиром і Сарнами. Німецькі та австро–угорські війська вже переможно просувалися Україною. Згадуючи про цю конфіденційну розмову із головою Центральної Ради, О. Севрюк писав, що М. Грушевський плакав, позаяк вступ німців на терени УНР був драмою і його особистого життя [52, с. 160].

Після підписання Берестейського договору О. Севрюк, не без самореклами та з подачі своїх однопартійців–есерів й з фавору батька своєї нареченої (М. Грушевського), чи не одразу ж став героєм історичного менту й буквально потопає у славослів'ях на свою честь: його називали новим Наполеоном, новим Талейраном, новим Горчаковим...

Після повернення української влади до Києва, 9 березня 1918 р. М. Любинський (О. Севрюк прибув на засідання із значним запізненням) зачитав Раді народних міністрів свій звіт про перебіг та підсумки роботи делегації УНР на мирових переговорах з Центральними державами у Бересті. Потім на запитання урядовців надав свої відповіді й О. Севрюк, що прибув на нього із запізненням. Він говорить про те, що: мирною делегацією було запрошено австрійське військо, і що навіть є постанова, на основі якої австрійське військо за згодою українського уряду буде виведене з території України, і що це і є, власне кажучи, письмовим договором; що німці хотіли спочатку зайняти тільки північну частину України, боячись оголити свій тил, але після виступу Австрії їхня позиція щодо цього змінилася, і вони мали очистити Україну від більшовиків і по лівому березі Дніпра, як до Куп'янська; що, на його думку, німці обмежуються щодо компенсації тільки вільною продажою хліба, але можливо, що з часом поставлять певні компенсації про німців–колоністів і повернення їм збитків. На запитання ж голови уряду В. Голубовича щодо місця знаходження, власне, оригіналу Берестейського Мирового договору та копії «Віденського протоколу», О. Севрюк відповів коротко й сухо: в Берліні [70, арк. 33–36зв].

Слід також зазначити, що згідно з Берестейським договором держави–підписанти його, поміж іншим, також зобов'язувалися «негайно після підписання сеї умови» встановити дипломатичні відносини та обмінятися повноважними представниками, а після ратифікації мирної угоди її учасники мали намір запровадити одна у одній генеральні консульства, консульства та віце–консульства «в усіх портах, містах і інших місцевостях їх територій» [66, арк. 11, 39]. Отже, де–факто новітні українсько–німецькі дипломатичні взаємини почалися із грудня 1917 р. і мали на той час «сепаратний» характер, а де–юре були оформлені 9 лютого 1918 р. Берестейським мировим договором. Відтак Українська Народна Республіка була визнана Німеччиною та її союзниками (Австро–Угорщиною, Болгарією та Туреччиною) суверенною державою.

Ще на початку 1918 р. МЗС УНР підготувало «Проект організації Народного Міністерства Справ

Закордонних», яким визначалися основні напрями роботи відомства та організаційно-штатна структура його центрального апарату. До провідних функцій МЗС УНР належали: ведення політичних зносин України з іноземними державами; охорона інтересів громадян України за межами УНР та іноземних підданих в Україні; розробка проектів законів у сфері компетенції МЗС; збереження міжнародно-правових актів України [68, арк. 11]. Від 30 січня 1918 р. обов'язки народного міністра закордонних справ виконував голова Ради народних міністрів В. Голубович, який вже на вищезгаданому урядовому засіданні 9 березня 1918 р. заявив, що йому обтяжливо суміщати обидві посади й запропонував присутнім на нового очільника МЗС М. Любинського. Урядовці (ще до прибуття на засідання О. Севрюка) схвалили таку пропозицію.

Тоді ж (9 березня) голова уряду вперше згадав і про потребу призначення провізорного посла (тобто – з тимчасовими повноваженнями) й висунув кандидатури О. Севрюка та М. Левитського. Одним із завдань цього посла було б (пропозиція Левицького) домогтися виведення зі складу контингенту австро-угорських військ етнічних німців, мадярів і поляків, позаяк ще під час перемов в Бересті було прохання ввести на терени УНР австрійських стрільців-українців. Водночас М. Любинський, нагадав урядові про важливість термінової відправки делегації УНР до Румунії, а голова Ради народних міністрів В. Голубович зауважив, що одним з її провідних членів має бути член мирової делегації у Бересті [70, арк. 33–36зв]. Вже наступного дня уряд ухвалив призначити посланцем на мирові переговори в Румунію до Бухареста О. Севрюка, якому були надані уповноваження заключити договір і добитись визнання державності УНР [70, арк. 24–25], а 16 березня було остаточно вирішено «призначити головою мирної делегації до Румунії члена УПСР Севрюка, видавши йому паспорта провізорного посла до Берліна» [60, арк. 14]. Тож О. Севрюк таким чином став першим дипломатичним представником в історії УНР.

Персонально урядовою зовнішньою політикою УНР на той час керували В. Голубович (33 роки, член УПСР) – голова Ради народних міністрів (18 січня – 29 квітня 1918 р.) й народний міністр закордонних справ (30 січня – 3 березня 1918 р.) та член Центральної та Малої Рад, учасник переговорів у Бересті М. Любинський (27 років, член УПСР) – державний секретар закордонних справ, керуючий Міністерством закордонних справ УНР (3 березня – 24 березня – 29 квітня 1918 р.). Тоді ж постало питання про основи зовнішньополітичної діяльності УНР та про визначення із першими дипломатичними представниками Республіки.

У березні-квітні 1918 р. було розроблено проект Закону «Про закордонні установи Української Народної Республіки», що базувався на характерних принципах інституалізації й систематизації зовнішньополітичних усталень колишньої російської дипломатичної служби, й,

відповідно, встановлював функції та градацію державних представництв та інституційних закладів Республіки за кордоном: посольства, дипломатичні місії, генеральні консульства, консульства, віце-консульства та консульські агенції. Було також запроваджено типові ранги голів таких дипломатичних представництв: посол, посланник або повноважний міністр, міністр-резидент, повірений у справах. Голови представництв мали призначатися урядом країни, а решта співробітників – наказами голови МЗС [14, с. 22–38].

Організаційно-штатна класифікація Посольств УНР поділялася на розряди: I розряду із 8 штатними одиницями (на чолі з послом або посланником і уповноважним міністром, у складі радника, 2-х старших і молодшого секретарів, військового агента (аташе), 2-х драгоманів (перекладачів); II розряду з 7 штатних осіб (на чолі з міністром-резидентом, у складі радника, 2-х секретарів, військового аташе, 2-х перекладачів); III розряду із 3-ма штатними одиницями (на чолі з повіреним у справах, у складі секретаря й перекладача). Згідно з законопроектом, на дипломатичні установи покладалися наступні функції: вести політичні зносини з урядами країн акредитації; охороняти за кордоном зовнішньоекономічні інтереси УНР; захищати законні права громадян України за кордоном [68, арк. 33, 37].

Українське Посольство в Німеччині офіційно було започатковане 16 березня 1918 р. із розташуванням у Берліні. Воно визначалося до I рангу дипломатичних представництв [72, арк. 23]. Утім, вказаний законопроект так і не був ухвалений за часів Центральної Ради й перші Посольства, їхній штат та діяльність формувалися й функціонували у досить довільній формі та спосіб. Першим українським послом в Німеччині й, водночас, першим послом в новітній історії України, став 25-річний Олександр Севрюк. Варто зауважити, що він, як голова української делегації у Бересті й підписант Мирового договору УНР з Центральними державами, небезпідставно мав амбіції міністра закордонних справ в уряді, який був сформований його однопартійцями-есерами й сприйняв призначення його послом як особисту образу. Проте саме цей факт з біографії О. Севрюка також і став визначальним у виборі ще наприкінці лютого 1918 р. саме його кандидатури на посольську посаду в Німеччині¹. 16 березня 1918 р. тимчасовий представник УНР О. Севрюк на чолі нечисленного складу посольства УНР у Німеччині виїхав через Бухарест до Берліна [18, арк. 5].

17 березня прем'єр-міністр УНР надіслав у Берлін Вірчий лист про призначення тимчасовим представником УНР в Німеччині О. Севрюка. У ньому, зокрема, зазначалося: «В виконанню заключного з Німецькою Державою мирового договору Правительство УНР є готовим до

¹ Тимчасовий повірений у справах Німеччини в Україні дійсний таємний радник д-р Ф. Мумм фон Шварценштайн отримав призначення на посаду повноважного представника своєї країни в УНР 11 квітня 1918 р. [74, арк. 8].

назначення посланника при Німецькій Державі по ратифікації договору.

Бажаючи вже і тепер доложити всіх старань для привернення мирних і дружніх відносин між обома державами, правительство УНР постановило довірити громадянину УНР членові УЦР п. Олександрові Севрюкові тимчасове ведення всіх дипломатичних інтересов і уділяє йому отсе впроваджуючи письмо, в переконанню, що панові Олександрові Севрюкові вповні удасться оправдати покладене на него отси високе довірря.

Осмілююсь просити прийняти його при передачі сего письма радо і вповні йому довіряти у всім до чого його буде поликано в імени Правительства УНР, радо користуючись цим случаем, щоби з моїми найкращими побажаннями щастя і доброго поведження Німецькій Державі виразити запевнення майого найвищого поважання» [6].

Відтак, виходячи з вищенаведеного вірчого листа, стверджую, що називати О. Севрюка «послом УНР» є помилкою. Натомість правильна назва його посади має виглядати як: тимчасовий дипломатичний представник УНР у Німеччині (саме «представником» («Vertreter») називав О. Севрюка у своєму листуванні й А. Мумм фон Шварцештайн – який і сам мав подібний статус в Україні [67, арк. 24]).

О. Севрюк, як дипломатичний представник УНР, прибув до Берліна лише на початку квітня 1918 р., а вже 11 квітня М. Грушевський зачитував на засіданні Малої Ради його телеграму зі столиці Німеччини про анексію Румунією Бессарабії [50].

Тим часом у Києві відбулася кардинальна зміна внутрішньополітичного становища. 29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту Центральної Радою було розпущено й ліквідовано Українську Народну Республіку. Того ж дня було проголошено постановлення нового державного утворення – Української Держави у формі гетьманату генерала П. Скоропадського. Гетьман здобув диктаторські повноваження, проте фактично його влада суттєво залежала від впливів Німеччини та Австро-Угорщини, війська яких перебували на території України. Особливі важелі в політичних, фінансово-економічних, військово-адміністративних галузях життя держави зосереджував у своїх руках німецький генеральний штаб групи армій «Київ» (згодом – групи армій «Айхгорна», по його убивстві), що розташовувався в столиці України. За таких умов надзвичайної ваги для гетьманського режиму та всієї Української Держави набували взаємини з Німецькою імперією, а відтак і посада українського посла (посланця) у Берліні.

Після гетьманського перевороту обов'язки міністра закордонних справ тимчасово виконував М. Василенко й одним з перших його завдань стало вирішення питання про особу очільника Посольства Української Держави в Німеччині. Саме ним 7 травня 1918 р. на засіданні Ради міністрів було запропоновано урядові відкликати українського посла в Берліні О. Севрюка [59, арк. 53в]. Зрештою 17 травня 1918 р. Рада міністрів зобов'язала

Олександра Севрюка передати всі справи першому секретарю посольства Омеляну Козію, який з часу виїзду посланця з німецької столиці фактично керував роботою цього українського дипломатичного представництва. Тож із 17 травня О. Козій був призначений повіреним у справах Української Держави в Берліні й виконував ці свої посадові обов'язки до 1 липня 1918 р.¹ Утім, таке рішення було лише формальністю, позаяк тільки–но отримавши звістку про державний переворот у Києві, український посланець в Німеччині О. Севрюк, залишив свій пост і самовільно виїхав з Берліна до Швейцарії [24, с. 104].

Посол Болгарії в Україні І. Шишманов (зять М. Драгоманова) у своєму щоденнику записав про розмову гетьмана П. Скоропадського з австро–угорським посланцем у травні 1918 р. про моральні чесноти окремих посланців УНР за кордоном: «Це – наш новий міністр закордонних справ. Важко знайти людину на цю посаду. Власне, як і на решта дипломатичних посад за кордоном. Я сам більше офіцер, аніж дипломат. Тому припускаємося й помилок. Ви чули про нашого повноважного міністра у Відні Яковлева, який напився і впав в ресторані? В Берліні Севрюк також не кращий. Але де знайти ліпших?» [82]. До речі, тоді ж у травні 1918 р. О. Севрюк припиняє відносини з Катериною Грушевською (згодом вийшла заміж за історика О. Гермайзе), батько якої після гетьманського перевороту позбувся не лише влади в Україні, а поволі втрачав й вплив в українському політикумі. Сам же О. Севрюк знайомиться у Лозанні з юною французенкою (родичкою дружини німецького агента В. Степанківського), незабаром оголошує про заручини й згодом одружується з нею.

Що ж до партійно–політичних питань, то після IV з'їзду УПСР, що відбувся 13–16 травня 1918 р. в околицях Києва й на якому стався розкол партії есерів на ліве крило («лівобережників» або боротьбистів), що стояло на позиціях «радянської форми» влади та за співпрацю з більшовиками, і на так звану «центральну течію», О. Севрюк заочно пристав до «централістів». Ці «праві» есери вважали революцію завершеною й виступали за проведення легальної опозиційної діяльності до уряду гетьмана П. Скоропадського.

Після повалення Гетьманату і приходу до влади Директорії, уряди УНР та ЗУНР доклали значних зусиль з метою отримання офіційного запрошення на мирову конференцію в Парижі, проте їхнє звернення залишилися поза увагою її організаторів. За таких умов 29 грудня 1918 р. Рада народних міністрів УНР на чолі з В. Чехівським прийняла

¹ О. Козій працював першим секретарем посольства України в Німеччині від 1 лютого по 17 травня 1918 р. З призначенням особи нового посланця й, відповідно, закінчення терміну роботи О. Козієм як повіреного у справах Української Держави в Берліні (17 травня – 1 липня 1918 р.), він знову повертається до своєї попередньої посади – першого секретаря українського посольства в Німеччині, на якій перебував до 1 лютого 1920 р. Від 1 лютого 1920 р. О. Козій був переведений секретарем до Дипломатичної місії УНР в Стокгольмі, а від 1 серпня 1920 р. його було переведено до Дипломатичної місії УНР у Лондоні [29, с. 6–7; 90].

рішення про відправлення на конференцію делегації УНР, яке офіційно було затверджене спеціальним законом 10 січня 1919 р. До складу делегації, загальна чисельність якої становила понад 75 осіб, входив й О. Севрюк.

Проте вже 15 лютого 1919 р. його призначають керівником спеціальної української дипломатичної місії в Італії, яка мала займатися справою повернення на Батьківщину полонених українців й формування з них регулярних українських військових підрозділів [44, с. 47]. 20 лютого за розпорядженням С. Петлюри О. Севрюку «на видатки в справі організації українських військових частин з полонених, перебуваючих в Італії» було видано 50 тис. крб. [62, арк. 23]. Загалом же у розпорядженні О. Севрюка опинилося 2 млн. італійських лір.

Після завершення Першої світової війни на території Італії перебувало бл. 130 тис. військовополонених та інтернованих українців, в тому числі 115 тис. галичан. Нимий мала опікуватися спеціальна українська військово-санітарна місія на чолі з О. Севрюком. До її складу також входили: І. Коссак (заступник голови, який від 1920 р. очолює цю місію), а також члени дипломатичної місії ЗУНР у Римі В. Бандрівський (секретар місії) та Е. Інсабото [16, с. 37]. Цю місію було створено шляхом об'єднання дипломатичних зусиль УНР і ЗО УНР з ініціативи міністра закордонних справ В. Темницького на нараді 29 червня 1919 р. за участі О. Бурачинського (очільника МЗС ЗО УНР), В. Липинського (посла УНР у Відні), М. Василька (дипломатичного представника ЗО УНР у Відні), І. Коссака (призначеного Державним секретаріатом військових справ 16 квітня головою репатріаційної місії ЗО УНР в Італії), І. Чайки (представника військово-санітарної місії у Відні) та О. Севрюка. Було вирішено, що місія підпорядковуватиметься безпосередньо головному отаманові і голові Директорії С. Петлюри та МЗС УНР. Завдання – опікування українськими військовополоненими та інтернованими в Італії, а також формування з їх числа військових частин [5, с. 434–448]. Видатки цієї спеціальної місії мали покриватися з кредиту військово-санітарної місії у Відні, що визначався Директорією УНР.

5 липня 1919 р. міністр закордонних справ УНР своїм листом до голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії наголосив, що усі справи репатріації українських військовополонених цілком переходили до місії О. Севрюка. 25 липня 1919 р. Директорія УНР затвердила Постановою Ради народних міністрів «Про вислання до Італії місії в справі евакуації із Італії військово-полонених українців» [11]. Він і його службовці мусили «охороняти» своїх полонених співвітчизників від «евентуального втручання» сторонніх чинників. Тож О. Севрюку було надано надзвичайно широкі повноваження, але при цьому ніхто (жодна державна чи громадська установа) не могли контролювати чи впливати на його діяльність і роботу місії. Така фактична невідповідність й свавільність закладали небезпечну спокусу щодо моральної стійкості й професійної

чистоплотності спеціальних місіонерів урядів УНР часів Директорії. І стосувалося те не лише О. Севрюка і його команди, а й, наприклад, Фінансової агентури УНР в Берліні на чолі з Г. Супруном тощо.

Утім у Римі О. Севрюк перебував зовсім недовго, а саме – місяць (від 20 травня по 20 червня), а також згодом – близько двох місяців (з вересня по листопад) 1919 р. Досягнути майже нічого не вдалося, окрім хіба що (за сприяння посланців УНР у Римі та Ватикані) вироблення меморіалу й проведення усних перемовин щодо скасування заборони італійським урядом українським військовополоненим вступати до лав Дієвої армії УНР й досягнення відповідного рішення в цьому сенсі з боку військового міністерства Італії.

Загалом О. Севрюк отримав для своєї місії на власні руки два мільйони італійських лір. Проте витратив на допомогу військовополоненим лише 29% виділених на це державних коштів, а решта пішла на канцелярські витрати і репрезентаційний фонд, який він вважав «не більш-менш як додатком до свого утримання» [55, с. 99; 75, арк. 42]. Крім того, він мешкав із дружиною у дорогих апартаментів, мав абонемент в опері, харчувався у престижних ресторанах та жодного разу не відвідав українських військовополонених [19, с. 173; 43, с. 85]. Тижневик «Воля», що видавався тоді у Відні, з обуренням констатував, що О. Севрюк «не був ні в одному таборі полонених, навіть у тому, що під самим Римом, а що гірше – не робив навіть заходів у міністерстві війни, щоб його пропустили в табори» [12, с. 380–381]. В. Піснячевський писав, що один «наш “дипломат”» в Італії (вочевидь йшлося чи то про Д. Антоновича, або ж про О. Севрюка) отримував на місяць 36 тис. лір, що було у 9 разів більше, ніж заробітня платня прем'єр-міністра Італії Ф. Нітті! [45] Але жоден український вояк за цей час так і не був викуплений з полону! І це при тому, що в Італії умови утримання військовополонених були чи не найгіршими в Європі (експлуатація на роботах, катування і випадки убивств), а надто важко було перебувати у таборах Верона Прокольо, Касале (Казале) д'Альтамура та Кассіно [77, арк. 24]. При цьому полонених розагитовували, намагалися завербувати, підтримувати грішми й харчами, викупити й звільнити до своїх військ російські денікінці, румуни й поляки.

Коли ж 10 жовтня 1919 р. уряд Італії скасував усі обмеження на повернення українців до Вітчизни, пасивність й корупція О. Севрюка завдали непомірної шкоди як українському війську, так і людським долям. Так, зокрема, його службовцями не було розроблено плану евакуації земляків, не здійснено обрахунку видатків, у місії навіть не малося об'єктивних відомостей про чисельність полонених та про їхнє зубожіле становище у таборах. Отже, місія О. Севрюка залишалася бездіяльною і байдужою до долі своїх співгромадян-репатріантів – українських військовополонених в Італії, залишивши їх на призволяще й на волю вдачі.

Українські опозиційні політики, зі свого боку, неодноразово вимагали притягти О. Севрюка до суду (хай навіть і заочно), а очільник петлюрівської контррозвідки М. Чеботарів вигадував різноманітні плани щодо його покарання – викрадення і насильницька доставка на суд в Україну, організація вбивства в Італії тощо [2]. Проте далі теорії справа не рушилася, а за десятьок років О. Севрюк і М. Чеботарів навіть й співробітничатимуть певний час. Проте провину за вищевказану безвідповідальність, марнотратство й корупцію співмірно варто покласти й на політичне керівництво УНР та увесь державний провід Республіки, який фактично самоусунувся від контролю й керівництва різноманітними місіями, агентствами, комісіями тощо за межами України, а МЗС УНР, за словами його ж очільника В. Темницького, навіть не мало «всякого зв'язку між міністерством і дипломатичними представниками за кордоном» [71, арк. 1].

Варто додати, що Д. Донцов вважав, що О. Севрюк, як більшовицький агент, «мабуть умисне запропастив цю справу з полоненими», а потім «забравши з собою півміліона лір місійних грошей, втік до Франції, де граючи на біржі, стратив ту суму», що й підтвердила слідча комісія Директорії на чолі з Д. Дорошенком у 1921 р. [22, с. 159]. Сам же О. Севрюк, що невдовзі з'явився у Парижі, запропонував свої послуги українській дипломатичній місії, висланої для переговорів з державами Антанти на Версальську мирову конференцію. Як не дивно, С. Петлюра не заперечував проти залучення О. Севрюка і видав йому дипломатичний мандат. У той же час у листі від 17 листопада 1920 р. С. Шелухин у листі до С. Петлюри пише з Відня: «Чи маємо ми серйозні дані вимагати од чужинців при таких представництвах серйозного відношення до української справи? Я апелюю до Вашої совісти, в яку цілком вірю. Щоб Ви самі подумали про Уряд, який має Міністром Лівичького, призначає Тишкевича, акредитує Шумицького, уповноважує Єремїїва і т.д. та ще при скандалах з Супрунами, Севрюками, Темницьким і т.и.! Чи можна з такими людьми і таким Урядом мати якусь серйозну справу, вести серйозні переговори? Сі діячі і такий лад кладуть на всі наші справи тавро фальші, несерйозности, недовір'я» [73, арк. 149–153]. Чи варто говорити, що переговори українською стороною були провалені...

У Франції О. Севрюк від 1920 р. невіддало намагався займатися торгівлею. Вів подвійне життя агента радянської розвідки вдень й вигнанця–дворянина у паризьких вечірніх салонах. До середини 20–х рр. ХХ ст. він дуже тісно зближується з середовищем російських емігрантів–сменовеховцев, які виступають за толерантне ставлення до радянської влади. Водночас О. Севрюк тісно зближується з істориком і радянським агентом І. Борщакком, з яким вони спільно почали видавати газету «Українські вісті» (публікував у ній, зокрема, свої мемуари про переговори в Бересті). Формально О. Севрюк навіть був і головним редактором цього

видання, яке виходило протягом 1926–1929 рр. й пропагувало офіційно «Соборну Радянську Українську Республіку на всіх українських землях», а також викривало «польські й румунські звірства над західноукраїнським населенням». У Парижі він також зближується з радянофільським Союзом українських громадян у Франції (СУГУФ; 1923–1932 рр.). Одним з лідерів СУГУФу, який налічував близько 800 членів (переважно галичан за походженням), був все той же І. Борщак, що очолював патронований «Союзом» гурток українознавства.

Тоді ж, у 1920–х він і був, вочевидь, завербований більшовицькими спецслужбами і став агентом Іноземного відділу ОГПУ. У 1928 р. О. Севрюк відвідав УСРР. Зробив це він, за його ж словами, нібито таємно, за підробленим паспортом, аби, так би мовити, встановити зв'язки з підпільними організаціями в Україні. У цей же час його демонстративно позбавили радянського громадянства й О. Севрюк став натуралізованим «французом». Ненадовго, позаяк вже за одинадцять місяців, у грудні 1928 р., був видворений з Франції.

Покинувши Францію, О. Севрюк осів у Берліні. У Німеччині він зумів влаштуватися на службу у таємну поліцію (гестапо) й вступити до нацистської партії (НСДАП). Протягом багатьох років служив також радником німецького Генерального штабу та при уряді Німеччини, а згодом потрапив у підпорядкування до А. Розенберга й з часом отримав німецький паспорт. О. Севрюк був добре знайомий з шефом Абверу В. Канарісом, а у 1933 р. обіймав високу посаду в німецькому Міністерстві авіаційної промисловості [31, с. 328].

При цьому О. Севрюк продовжував співпрацювати з більшовицькою спецслужбою, зокрема безпосередньо з радянським розвідником Ігнатієм Порецьким («Людвігом»), передаючи йому важливі відомості. Відтак О. Севрюк став подвійним агентом – радянським і німецьким (як, власне й І. Борщак чи М. Чеботарів). Підробляв він і на розвідки інших держав, зокрема на чехословацькі спецслужби, яким за \$ 2 тис. продав докладні плани залізничних вузлів Угорщини. Пізніше виявилось також, що О. Севрюк значився й у картотеці таємних агентів французької розвідки.

Нацистське ж зовнішньополітичне відомство НСДАП на чолі з А. Розенбергом, ще задовго до початку II світової війни, почало запускати свою агентуру у керівні структури української еміграції. Так, наприклад, через експерта з Росії Г. Лайббрандта (Лейббрандта) та його радника О. Севрюка, а також П. Кожевникова, розроблялася агентура серед керівництва Української Національної Ради (УНР) в Польщі. О. Севрюк був радником з німецьких справ Державного Центру УНР в екзилі, а також «розробляв» керівництво УНО, ОУН та Карпатської України і навіть став офіційним представником («мужем довір'я») її уряду в Берліні. Як повідомляла радянська розвідка, саме О. Севрюк, а не Р. Сушко, був у Берліні неофіційно на чолі Української установи довіри (фертрауенштелле). Це Бюро відало реєстрацією

емігрантів, що прибували знову до німецької столиці, перевіряло їхню політичну благонадійність і лише у супроводі особливого довірчого паперу ці українці вже приймалися німцями у різного роду німецькі установи та підприємства тощо [56, арк. 3–18]. Він затоваришував у Німеччині з колишнім ад'ютантом гетьмана П. Скоропадського Г. Зеленецьким (той, до речі, став останнім представником української громади, якому напередодні своєї смерті телефонував О. Севрюк).

До часу нападу Німеччини на СРСР основним завданням О. Севрюка була координація діяльності різного роду українських організацій, а також передача інструкцій та вказівок. Він був у постійному контакті з усіма справами, що їх привозили люди з рідних земель. Його місцями контактів були переважно берлінські кав'ярні «Альоїс» (на Віттенбергплатц) і закурений «Райх» (на Нірнбергерплатц) та інші заклади розваг. Отаман Я. Орел–Гальчевський, який у той час тісно співпрацював з О. Севрюком, засвідчував, до речі, що той був «знавцем тутейшого жіноцтва» і стверджував, що «пересічний тип тутешньої жінки чи панни у його виявленні виходить зовсім із малою жіночістю та позбавлений темпераменту слов'янської жінки» [17]. На теренах тогочасної Польщі О. Севрюк, як правило, мав осідок у Кракові та Варшаві, курував український щоденник «Краківські Вісті». Часто відвідував з організаційних і конспіративних питань закарпатський Хуст та окуповані поляками Холм і Львів [27]. Займався О. Севрюк й церковно–громадянськими справами, зокрема заініціював і довів до порозуміння дві групи православних українців в Німеччині, прислужився й у справі висвячення двох українських православних владик у Генеральній губернії й консультував Е. Коха. При цьому сам він до жодної з організацій не належав.

У 1940 р. О. Севрюку вдалося об'єднати практично усі українські еміграційні утворення (в т.ч. й ОДВУ з США) під егідою т.зв. берлінського «Проводу». Ця глибоко законспірована структура працювала під прикриттям німецького Генерального командування, гестапо, Абверу й зовнішньополітичного управління НСДАП. 22 червня 1941 р. «Провід» організував у Берліні масову демонстрацію української громади й у своєму зверненні пообіцяв українському народові, що вже настав час повернутися усім'ю європейських народів під проводом «революціонера, воїна і державного діяча, полковника Андрія Мельника». На самому початку війни Німеччини з Радянським Союзом у донесеннях членів ОУН можна було віднайти інформацію про те, що саме О. Севрюк консультував А. Розенберга щодо слов'янських питань, а в одному з листів вождя ОУН А. Мельника є також згадка про те, що О. Севрюк буде запропонований у якості прем'єр–міністра майбутнього українського уряду, який нібито намагатиметься створити А. Розенберг.

О. Севрюк переймався також здобуттям від німецької влади дозволу творити на окупованих етнографічних українських теренах відділи

«Служби праці» на зразок «арбайтдінств». Він також мав допогти німцям зорганізувати на окупованих теренах УРСР й «українське самоврядування» [46, арк. 1, 3–18зв, 19, 47]. Більше того, саме О. Севрюк вмовив двох лідерів ОУН та ОДВУ О. Сеніка–Грибовського і М. Сціборського увійти до складу тимчасового керівництва Житомирської округи, після чого їх обох невдовзі там було ліквідовано [26].

Не своєю смертю помер і Олександр Севрюк. Від'їжджаючи потягом 26 грудня 1941 р. з Берліна до Варшави, він загинув у залізничній катастрофі вніч на 27 грудня поблизу Франкфурта–на–Одері. Ніхто й ніколи не бачив більше ні його, ані його трупа. Тіло не показали навіть його дружині. Утім, у тій катастрофі загинуло багато людей; тіла були так понівечені, що їх не могли показати навіть родинам. За кілька тижнів було оголошено німецьке урядове повідомлення, згідно якого «великий український патріот і цінний дорадник німецького уряду О. Севрюк був убитий у залізничній катастрофі між Берліном і Варшавою».

За деякими даними, О. Севрюк був убитий, оскільки його агентурна діяльність на кілька «фронтів» розкрилася [47, с. 4]. Виявилось, що разом з Морісом Бардахом О. Севрюк був «коласально важливим» джерелом інформації для радянського агента Ігнатія Рейсса (як відомо, однією з ключових фігур у вбивстві останнього був чоловік М. Цветаєвої Сергей Ефрон). І. Борщак ставився до шпигунських звинувачень на адресу О. Севрюка скептично, що в принципі й зрозуміло [3, с. 454–460; 4, с. 794–795]. Проте 1949 р. І. Райнгардт, зокрема, доводив, що після зайняття гітлерівською армією Парижу агенти німецької таємної служби віднайшли у французьких архівах докази, що О. Севрюк був агентом НКВС. Також він сім років працював і на німецькі спецслужби й, водночас, через Швейцарію інформував про нацистські таємниці радянську розвідку. Відтак адмірал В. Канаріс, маючи такі докази, нібито й наказав заарештувати О. Севрюка у потязі, яким той їхав до Варшави, і розстріляти. Залізнична ж троця зійшлася в часі зі стратою й саме тому, мовляв, й було розповсюджено версію, що у ній загинув і сам О. Севрюк (чим, власне, приховувалося ганебне ошукання ним Абверу) [88]. Згодом, у 1991 р. П. Губер та Д. Кунці ствердили, що насправді О. Севрюка у тому потязі розстріляв спецвідділ Вермахту [79, с. 36–39; 80, с. 5; 83, с. 38–46]. Проте, хоча й усі ці версії мають право на існування, заслуговує на життя також і думка, що потяг було підірвано й антинацистськими диверсантами, позаяк тоді загинула велика кількість високопоставлених німецьких службовців і військових функціонерів тощо. Як і не має доконаних заперечень щодо трагічної випадковості технічного характеру, внаслідок якої й сталася вніч з 26–го на 27–ме грудня 1941 р. катастрофа залізничного потягу під Франкфуртом–на–Одері, у якій і загинув О. Севрюк.

Ким був Олександр Севрюк в українській історії? Гадаю, що О. Севрюк безперечно був:

– неоднозначною і багатогранною особистістю, що не була позбавлена як певної долі нарцисизму, так і неабиякої цілеспрямованості і природного розуму вкупі з особливими ідейними чеснотами, органічно вплетеними у характерну безпринципність у розумінні засобів їх досягнення;

– був він, звісно ж, і перспективним політиком, й амбітним дипломатом-аматором, і партійним кар'єристом, що через зневіру в успіх майбуття УНР часів Директорії та через образи з неохоченості власної персони, скористав її скарбовим коштом і долею своїх співвітчизників для власної вигоди й чванства;

– являв він собою, водночас, й франтівський типаж авантюриста і позера від політики, що прагнув «грати ролю» в масштабних подіях і доленосних часах для своєї Вітчизни;

– був О. Севрюк і своєрідним українським патріотом, й щирим соціалістом із власним гоноровим розумінням свого місця в історії Батьківщини та окремим баченням шляху відродження її державності й кращої долі свого народу.

За всієї неоднорідності своєї натури та суперечливості політичної діяльності, Олександр Севрюк посів так бажане ним окреме місце в історії України; сторінка ця не є ані титульною, ані мізерною, але, здебільшого, залишається різнобарвно-плямистою й до кінця все ще не прочитаною істориками.

Список використаних джерел

1. 'Архів Радянської України', 1932, №1–2.
2. Бондаренко, К., 2011. 'Александр Севрюк: Революционер или аферист?', *Профиль*, №28, 9 липня.
3. Боршак, І., 1951. 'Неймовірний закид: Чи був О. Севрюк «подвійний агент»?', *Україна (Париж)*, 36.6.
4. Боршак, І., 1951. 'Неймовірний закид: Чи був О. Севрюк «подвійний агент»?', *Україна (Париж)*, 36.9.
5. Веденєв, Д., Бурім, Д., 1997. 'Дмитро Дорошенко і «справа Севрюка»', *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*, Т.2, К.
6. 'Вірчий лист про призначення тимчасовим представником УНР в Німеччині О. Севрюка (17 березня 1918 р.)', *Особистий сайт доктора історичних наук П. Гай-Нижника*. [online] Доступно: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(03\)17.lyst_Sevruka.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(03)17.lyst_Sevruka.php).
7. *Вісти з Української Центральної Ради*, 1917, №4, Квітень.
8. *Вісти з Української Центральної Ради*, 1917, №22/23, Листопад.
9. *Вісти з Української Центральної Ради*, 1917, №24, Грудень.
10. *Вісти з Української Центральної Ради*, 1918, №25, Січень.
11. 'Вістник державних законів Української Народньої Республіки', 1919, Вип.30, 15 серпня.
12. *Воля (Відень)*, 1919, Т.III, Ч.9.
13. Гай-Нижник, П., 2018. 'ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.)', Київ.
14. Гай-Нижник, П.П., 2018. 'Українська дипломатія в Німеччині у 1918 році: заснування і діяльність Посольства УНР та Української Держави в Берліні', *Гілея*, Вип.128 (№1).
15. Гай-Нижник, П., 2016. 'Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.)', К.: *Дуліби*.
16. Галайчук, Б., 1939. 'Організація української дипломатичної служби', *Альманах «Червоної Калини»*, Льв.
17. Гальчевський, Я. 'З воєнного нотатника', *Українське життя в Севастополі*. [online] Доступно: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/galchevskynot.htm>
18. *ГДА СБ України*, №59881–ФП, Т.45.
19. Гентош, Л., 2000. 'Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919–1921 роках у контексті східної політики римської курії', *Україна модерна*.
20. Гофман, М., 1925. 'Война упущенных возможностей', М.; Л.: *Государственное издательство*.
21. *ДАТО*, Ф.Р–3430, Оп.1, Спр.29.
22. Донцов, Д., 2002. 'Рік 1918, Київ', К.: *Темпора*.
23. Дорошенко, Д., 1930. 'Історія України 1917–1923, Т.1. Доба Центральної Ради', Ужгород.
24. Дорошенко, Д., 2002. 'Історія України, 1917–1923 рр.', Т.II, К.: *Темпора*.
25. Залізняк, М., 1928. 'Моя участь у мирових переговорах в Бересті Литовському', *Берестейський мир з нагоди 10-х роковин 9.II.1918 – 9.II.1928: спомини і матеріали*, Льв.; К.: *Кооперативна накладня «Червона Калина»*.
26. Йєстен, І., 1943. 'Фиаско Гитлера в Украине', *Foreign Affairs*, январь. [online] Доступно: <http://tuspravda.info/Fiasco-Gitlera-v-Ukraine-2239.html>
27. Которович, Г., 1942. 'Олександр Севрюк. З нагоди перших роковин смерті', *Краківські вісти*, 29 грудня.
28. Кураєв, О.О., 2006. 'Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918)', К.
29. Кучик, О., 2008. 'Діяльність дипломатичної місії УНР у Лондоні (1919–1920)', *Українська Думка (Лондон)*, 19 січня.
30. Любинський, М., 1918. 'Як прийшли німці', *Літературно-науковий вістник*, Т.72, Р.19, Кн.12.
31. 'Москва – Вашингтон: політика і дипломатія Кремля, 1921–1941. Сб. док. в 3 т.', 2009, Т.3: 1933–1941, М.: *Наука*.
32. *Народня воля*, 1917, 31 жовтня.
33. *Народня воля*, 1917, 12 листопада.
34. *Народня воля*, 1917, 14 листопада.
35. *Народня воля*, 1917, 8 грудня.
36. Несук, М., 1993. 'Договір, спалений у присутності посла: Таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля', *Політика і час*, №6.
37. *Нова Рада*, 1917, 15 серпня.
38. *Нова Рада*, 1917, 12 жовтня.
39. *Нова Рада*, 1917, 30 листопада.
40. *Нова Рада*, 1918, 14 січня.
41. *Нова Рада*, 1918, 22 лютого.
42. *Нова Рада*, 1918, 24 лютого.
43. Онацький, Є., 1978. 'Під омофором барона М. Василька (Записки журналіста й дипломата від 3–го серпня 1920 до 31–го грудня 1921)', *Український історик*, №4.
44. Онацький, Є., 1956. 'Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності', *Календар-альманах «Відродження»*, Буенос-Айрес.
45. Піснячевський, В., 1920. 'Стаття старого журналіста', *Воля (Відень)*, Т.I, Ч.10.
46. *РГАСПИ*, Ф.17, Оп.125, Спр.172.
47. Р. О., 1949. 'О. Севрюк – московським шпіоном', *Українець-Час (Париж)*, 18 вересня, Ч.36 (152).
48. *Робітничая газета*, 1917, 27 жовтня.
49. *Робітничая газета*, 1917, 18 листопада.
50. *Робітничая газета*, 1918, 14 квітня.
51. Романчук, О., 1993. 'Брестський мир', *Молода Галичина*, 23–30 січня.
52. Севрюк, О., 1927. 'Берестейський мир. 9.II.1918 (Уривки зі споминів)', Париж.
53. Севрюк, О., 1928. 'Берестейський мир: (уривки зі споминів)', *Берестейський мир: 3 нагоди 10-тих роковин 9.II.1918 – 9.II.1928: Спомини та матеріали*, Львів: *Червона Калина*.
54. Севрюк, О., 1938. 'Галичина в Берестейських перемовинах', *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 р.*, Львів: *Накладом видавничої кооперативи «Червона Калина»*.
55. Табачник, Д., Веденєв, Д., 1993. 'Репрезентанти Війська Українського', *Військо України*, №2–3.
56. *ЦА ФСБ России*, Ф.100, Оп.11, Спр.7.
57. *ЦДАВО України*, Ф.1063, Оп.1, Спр.1.

58. Там само, Ф.1063, Оп.2, Спр.2.
 59. Там само, Ф.1064, Оп.1, Спр.6.
 60. Там само, Ф.1064, Оп.2, Спр.18.
 61. Там само, Ф.1076, Оп.2.– Спр.1.
 62. Там само, Ф.1092, Оп.6, Спр.2.
 63. Там само.–Ф.1115, Оп.1, Спр.20.
 64. Там само, Ф.1115, Оп.1, Спр.26.
 65. Там само, Ф.2592, Оп.1, Спр.22.
 66. Там само, Ф.2592, Оп.1, Спр.32.
 67. Там само, Ф.2592, Оп.1, Спр.50.
 68. Там само, Ф.2592, Оп.1, Спр.67.
 69. Там само, Ф.3696, Оп.1, Спр.16.
 70. Там само, Ф.3690, Оп.1, Спр.17.
 71. Там само, Ф.3696, Оп.1, Спр.68.
 72. Там само, Ф.3696, Оп.1, Спр.69.
 73. Там само, Ф.3696, Оп.2, Спр.7.
 74. Там само, Ф.3766, Оп.1, Спр.55.
 75. Там само, Ф.4186, Оп.2, Спр.11.
 76. ЦДА України у м. Львів, Ф.581, Оп.1, Спр.26.
 77. Там само, Ф.581, Оп.1, Спр.59.
 78. Чикаленко, С., 1932. 'Уривки з моїх споминів за 1917 р.', Прага.
 79. Хубер, П., 1991. 'Смерть в Лозанне', *Новое время (Москва)*, №21.
 80. Хубер, П., Кунци, Д., 1991. '«100 000 франков от анонима», *Литературная газета (Москва)*, 13 февраля, №6 (5332).
 81. Шелухин, С., 1992. 'Україна – назва нашої землі з найдавніших часів', Дрогобич.
 82. Шинманов, І., '(посол Болгарії в Українській Державі). Шоденник (Травень–червень 1918 р.)'. [online] Доступно: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05-06).shyshmanov.php)
 83. '«Я возвращаю себе свободу», 1991, Вступ., публ. и коммент. М. Фейнберг и Ю. Клюкина, *Горизонт (Москва)*, №7.
 84. Horak, S., 1988. 'The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918', Stefan Horak, New-York: *Columbia University Press*.
 85. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), Bd.523, Liasse XLVII / 12 g: Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar – August, 1918, Z.7611.
 86. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), Bd.523, Liasse XLVII / 12 g: Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich–Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik anderseits.
 87. Protokoll der Sitzung der öster.–ung. und ukrain. Kommission für die Abfassung des Kollektivfriedensvertrages, Verpflichtung der ukrain. Regierung zur Lieferung der Million Tonnen Getreide an die Zentralmächte gegen entsprechenden Warenaustausch, Abhängigkeit der Ratifizierung des Friedensvertrages mit der Ukraine von der Erfüllung dieser Verpflichtung // Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe, Bd.2, Philadelphia, 1967.
 88. Reingardt, G., 1949. 'Hitler's assistant is Stalin's spy', Plain Talk, August.
 89. Fedyshyn, O., 1971. 'Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918', New Jersey: *Rutgers University Press*.
 90. Ukrainian Problems. A Collection of Notes and Memoirs Etc. Presented by The Ukrainian Special Diplomatic Mission in London to the British Foreign Office, Ministers and other Persons and Institutions, 1919, London.
- ### References
1. 'Arhiv Radjans'koi' Ukraïny (Archive of Soviet Ukraine)', 1932, №1–2.
 2. Bondarenko, K., 2011. 'Aleksandr Sevrjuk: Revoljucioner ili aferist? (Alexander Sevrjuk: Revolutionary or a swindler?)', *Profil*, №28, 9 lipnja.
 3. Borshhak, I., 1951. 'Неймовирний заклад: Чы був О. Севрюк «подвійний агент»? (Incredible reproach: Was O. Sevrjuk a «dual agent»?)', *Ukraïna (Paryzh)*, Zb.6.
 4. Borshhak, I., 1951. 'Неймовирний заклад: Чы був О. Севрюк «подвійний агент»? (Incredible reproach: Was O. Sevrjuk a «dual agent»?)', *Ukraïna (Paryzh)*, Zb.9.
 5. Vjedjenjejev, D., Burim, D., 1997. 'Dmytro Doroshenko i «sprava Sevrjuka» (Dmitry Doroshenko and «Sevrjuk's Case»)', *Naukovi zapysky Instytutu ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereleznavstva im. M. S. Grushevs'kogo*, T.2, K.
 6. 'Virchij lyst pro pryznachennja tymchasovym predstavnykom UNR v Nimechchyni O. Sevrjuka (17 bereznja 1918 r.) (Letter of Faith on the appointment of O. Sevrjuk, Interim Representative of the UPR in Germany (March 17, 1918))', *Osobystij sajt doktora istorychnyh nauk P. Gaj–Nyzhnyka*. [online] Dostupno: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(03\)17.lyst_Sevruka.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(03)17.lyst_Sevruka.php).
 7. *Visty z Ukraïns'koi' Central'noi' Rady*, 1917, №4, Kvitень.
 8. *Visty z Ukraïns'koi' Central'noi' Rady*, 1917, №22/23, Lystopad.
 9. *Visty z Ukraïns'koi' Central'noi' Rady*, 1917, №24, Gruden'.
 10. *Visty z Ukraïns'koi' Central'noi' Rady*, 1918, №25, Sichen'.
 11. 'Vistnyk derzhavnyh zakoniv Ukraïns'koi' Narodnoi' Respubliky (The correspondent of the State Laws of the Ukrainian People's Republic)', 1919, Vyp.30, 15 serpnja.
 12. *Volja (Viden')*, 1919, T.III, Ch.9.
 13. Gaj–Nyzhnyk, P., 2018. 'ZUNR – ZO UNR: stanovlennja organiv vlady i derzhavnogo upravlinnja (1918–1919 rr.) (ZUNR - UNODC: Establishment of Authorities and Public Administration (1918–1919))', Kyi'v.
 14. Gaj–Nyzhnyk, PP., 2018. 'Ukraïns'ka dyplomatija v Nimechchyni u 1918 roci: zasnuvannja i dijaj'nist' Posol'stva UNR ta Ukraïns'koi' Derzhavy v Berlini (Ukrainian diplomacy in Germany in 1918: foundation and activities of the Embassy of the UPR and the Ukrainian State in Berlin)', *Gileja*, Vyp.128 (№1).
 15. Gaj–Nyzhnyk, P., 2016. 'Ukraïns'ka dyplomatija j mizhnarodna finansova polityka urjadiv Central'noi' Rady, Ukraïns'koi' Derzhavy (Get'manatu) ta Dyrektorii' UNR (1917–1922 rr.) (Ukrainian diplomacy and international financial policy of the Governments of the Central Rada, the Ukrainian State (Hetmanate) and the Directory of the Ukrainian People's Republic (1917–1922))', K.: *Duliby*.
 16. Galajchuk, B., 1939. 'Organizacija ukrai'ns'koi' dyplomatychnoi' sluzhby (Organization of the Ukrainian diplomatic service)', *Al'manah «Chervonoi' Kalyny»*, Lv.
 17. Gal'chevs'kyj, Ja. 'Z vojennogo notatnyka (From a military notebook)', *Ukraïns'ke zhyttja v Sevastopoli*. [online] Dostupno: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/galchevskynot.htm>
 18. *GDA SB Ukraïny*, №59881–FP, T.45.
 19. Gentosh, L., 2000. 'Dyplomatychni kontakty Ukraïns'koi' Narodnoi' Respubliky z Apostol's'koju stolyceju v 1919–1921 rokah u konteksti shidnoi' polityky rym's'koi' kurii' (Diplomatic contacts of the Ukrainian People's Republic with the Apostolic Capital in 1919–1921 in the context of the Eastern policy of the Roman Curia)', *Ukraïna moderna*.
 20. Gofman, M., 1925. 'Vojna upushhennyh vozmozhnostej (War of Opportunities)', M.; L.: *Gosudarstvennoe izdatel'stvo*.
 21. *DATO*, F.R.–3430, Op.1, Spr.29.
 22. Doncov, D., 2002. 'Rik 1918, Kyi'v (Year 1918, Kyiv)', K.: *Tempora*.
 23. Doroshenko, D., 1930. 'Istorija Ukraïny 1917–1923, T.I. Doba Central'noi' Rady (History of Ukraine 1917–1923, T.I. Day of the Central Council)', Uzhgorod.
 24. Doroshenko, D., 2002. 'Istorija Ukraïny, 1917–1923 rr. (History of Ukraine, 1917–1923)', T.II, K.: *Tempora*.
 25. Zaliznjak, M., 1928. 'Moja uchast' u myrovih peregovorah v Berestju Litovs'komu (My participation in the peace talks in Beresty Litovsk)', *Berestejs'kyj myr z nagody 10–h rokovyn 9/II.1918 – 9/II.1928: spomyny i materialy*, Lv.; K.: *Kooperatyvna nakladnja «Chervona Kalyna»*.
 26. Jesten, I., 1943. 'Fiasco Gitlera v Ukraine (Hitler fiasco in Ukraine)', *Foreign Affairs*, janvar'. [online] Dostupno: <http://ruspravda.info/Fiasco-Gitlera-v-Ukraine-2239.html>
 27. Kotorovych, G., 1942. 'Oleksander Sevrjuk. Z nagody pershyh rokovyn smerty (Alexander Sevrjuk. On the occasion of the first anniversary of death)', *Krakov's'ki visti*, 29 grudnja.
 28. Kurajev, O.O., 2006. 'Ukraïns'ka problema u polityci Berlina ta Vidnja u Pershij svitovij vijni (1914–1918) (The Ukrainian Problem in the Politics of Berlin and Vienna in the First World War (1914–1918))', K.
 29. Kuchyk, O. 2008. 'Dijaj'nist' dyplomatychnoi' misii' UNR u Londoni (1919–1920) (Activities of the UPR diplomatic mission in London (1919–1920))', *Ukraïns'ka Dumka (London)*, 19 sichnja.

30. Ljubyns'kyj, M., 1918. 'Jak pryjshly nimci (How the Germans came)', *Literaturno-naukyvshi vistnyk*, T.72, R.19, Kn.12.
31. 'Moskva – Vashington: politika i diplomatija Kremlja, 1921–1941. Sb. dok. v 3 t. (Moscow – Washington: Politics and Diplomacy of the Kremlin, 1921–1941. Collection of documents in 3 t.)', 2009, T.3: 1933–1941, M.: *Nauka*.
32. *Narodnja volja*, 1917, 31 zhovtnja.
33. *Narodnja volja*, 1917, 12 lystopada.
34. *Narodnja volja*, 1917, 14 lystopada.
35. *Narodnja volja*, 1917, 8 grudnja.
36. Nesuk, M., 1993. 'Dogovir, spalenyj u prysutnosti posla: Tajemna uгода mizh UNR i Avstro-Ugorshhynoju vid 8 ljutogo 1918 r. ta i'i' dolja (The treaty burned in the presence of the ambassador: The secret agreement between the UNR and Austro-Hungarian on February 8, 1918, and its share)', *Polityka i chas*, №6.
37. *Nova Rada*, 1917, 15 serpnja.
38. *Nova Rada*, 1917, 12 zhovtnja.
39. *Nova Rada*, 1917, 30 lystopada.
40. *Nova Rada*, 1918, 14 sichnja.
41. *Nova Rada*, 1918, 22 ljutogo.
42. *Nova Rada*, 1918, 24 ljutogo.
43. Onac'kyj, Je., 1978. 'Pid omoforom barona M. Vasy'l'ka (Zapysky zhurnalista j diplomata vid 3-go serpnja 1920 do 31-go grudnja 1921) (Under the omophorion of Baron M. Vasil'ko (Notes from a journalist and a diplomat from 3 August 1920 to December 31, 1921))', *Ukrai'ns'kyj istoryk*, №4.
44. Onac'kyj, Je., 1956. 'Ukrai'ns'ka dyplomatychna misija v Italii' za pershyh shist' misjaciiv svojei' dijal'nosti (Ukrainian diplomatic mission in Italy for the first six months of its activities)', *Kalendar-al'manah «Vidrodzhennja»*, Buenos-Ajres.
45. Pishchajevs'kyj, V., 1920. 'Stattja starogo zhurnalista (An article by an old journalist)', *Volja (Viden')*, T.I, Ch.10.
46. *RGASPY*, F.17, Op.125, Spr.172.
47. R. O., 1949. 'O. Sevrjuk – moskovs'kym shpionom (O. Sevrjuk is a Moscow spy)', *Ukrai'nec'–Chas (Paryzh)*, 18 veresnja, Ch.36 (152).
48. *Robitnycha gazeta*, 1917, 27 zhovtnja.
49. *Robitnycha gazeta*, 1917, 18 lystopada.
50. *Robitnycha gazeta*, 1918, 14 kvitnja.
51. Romanchuk, O., 1993. 'Brests'kyj myr (Brest peace)', *Moloda Galychyna*, 23–30 sichnja.
52. Sevrjuk, O., 1927. 'Berestejs'kyj myr. 9.II.1918 (Uryvky zi spomyniv) (Brest Peace 9.I.1918 (excerpts from memories))', *Paryzh*.
53. Sevrjuk, O., 1928. 'Berestejs'kyj myr: (uryvky iz spomyniv) (Brest world: (excerpts from memories))', *Berestejs'kyj myr: 3 nagody 10–tyh rokovyh 9.II.1918 – 9.II.1928: Spomyny ta materialy, L'viv: Chervona Kalyna*.
54. Sevrjuk, O., 1938. 'Galychyna v Berestejs'kyh peremovah (Galicia in the Brest conferences)', *Istorychnyj kalendar-al'manah «Chervonoi' Kalyny» na 1939 r., L'viv: Nakladom vydavnychoi' kooperatyvy «Chervona Kalyna»*.
55. Tabachnyk, D., Vjedjenjejev, D., 1993. 'Reprezentanty Vijs'ka Ukrai'ns'kogo (Representatives of the Ukrainian Army)', *Vijs'ko Ukrai'ny*, №2–3.
56. *CA FSB Rossii*, F.100, Op.11, Spr.7.
57. *CDAVO Ukrai'ny*, F.1063, Op.1, Spr.1.
58. Tam samo, F.1063, Op.2, Spr.2.
59. Tam samo, F.1064, Op.1, Spr.6.
60. Tam samo, F.1064, Op.2, Spr.18.
61. Tam samo, F.1076, Op.2.– Spr.1.
62. Tam samo, F.1092, Op.6, Spr.2.
63. Tam samo.–F.1115, Op.1, Spr.20.
64. Tam samo, F.1115, Op.1, Spr.26.
65. Tam samo, F.2592, Op.1, Spr.22.
66. Tam samo, F.2592, Op.1, Spr.32.
67. Tam samo, F.2592, Op.1, Spr.50.
68. Tam samo, F.2592, Op.1, Spr.67.
69. Tam samo, F.2592, Op.4, Spr.16.
70. Tam samo, F.3690, Op.1, Spr.17.
71. Tam samo, F.3696, Op.1, Spr.68.
72. Tam samo, F.3696, Op.1, Spr.69.
73. Tam samo, F.3696, Op.2, Spr.7.
74. Tam samo, F.3766, Op.1, Spr.55.
75. Tam samo, F.4186, Op.2, Spr.11.
76. *CDIA Ukrai'ny u m. L'viv*, F.581, Op.1, Spr.26.
77. Tam samo, F.581, Op.1, Spr.59.
78. Chykalenko, Je., 1932. 'Uryvky z moi'h spomyniv za 1917 r. (Excerpts from my remembrance for 1917)', Praga.
79. Huber, P., 1991. 'Smert' v Lozanne (Death in Lausanne)', *Novoe vremja (Moskva)*, №21.
80. Huber, P., Kunci, D., 1991. '«100 000 frankov ot anonima» («100,000 francs from the anonymous author»)', *Literaturnaja gazeta (Moskva)*, 13 fevralja, №6 (5332).
81. Sheluhyn, S., 1992. 'Ukrai'na – nazva nashoi' zemli z najdavnyshyh chasiv (Ukraine is the name of our land since ancient times)', *Drogobych*.
82. Shyshmanov, I., ('posol Bolgarii' v Ukrai'ns'kij Derzhavi). Shhodennyk (Traven'-cherven' 1918 r.) ((Ambassador of Bulgaria to the Ukrainian State). Diary (May–June 1918)). [online] Dostupno: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(05–06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(05–06).shyshmanov.php)
83. '«Ja vozvrashhajju sebe svobodu» («I regain my freedom»)', 1991, Vstup., publ. i komment. M. Fejnberg i Ju. Kljukina, *Gorizont (Moskva)*, №7.
84. Horak, S., 1988. 'The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918', Stefan Horak, New-York: *Columbia University Press*.
85. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), Bd.523, Liasse XLVII / 12 g: Geheimprotokoll vom 8.2.1918 betreffend die Teilung Galiziens und Bildung eines ukrainischen Kronlandes Ostgalizien–Bukowina, Februar – August, 1918, Z.7611.
86. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Hausund Hof Staatsarchiv (HHStA), I Politisches Archiv (PA), Bd.523, Liasse XLVII / 12 g: Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich–Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits.
87. Protokoll der Sitzung der öster.–ung. und ukrain. Kommission für die Abfassung des Kollektivfriedensvertrages, Verpflichtung der ukrain. Regierung zur Lieferung der Million Tonnen Getreide an die Zentralmächte gegen entsprechenden Warenaustausch, Abhängigkeit der Ratifizierung des Friedensvertrages mit der Ukraine von der Erfüllung dieser Verpflichtung // Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe, Bd.2, Philadelphia, 1967.
88. Reingardt, G., 1949. 'Hitler's assistant is Stalin's spy', Plain Talk, August.
89. Fedyshyn, O., 1971. 'Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918', New Jersey: *Rutgers University Press*.
90. Ukrainian Problems. A Collection of Notes and Memoirs Etc. Presented by The Ukrainian Special Diplomatic Mission in London to the British Foreign Office, Ministers and other Persons and Institutions, 1919, London.

* * *